

ARTYKUŁY

Jerzy Ciecieląg

Monety Aretasa IV i Agryppy I a chronologia życia Jezusa. Czy Jezus został ukrzyżowany w 21 r. po Chr.?

Dzisiejsza nauka stoi ciągle wobec problemu chronologii życia Jezusa, wciąż nie potrafiąc odpowiedzieć na pytanie o datę Jego narodzin, początek publicznej działalności czy wreszcie moment ukrzyżowania. Bez wątplenia jednak dominuje pogląd, że Jezus urodził się między 8 a 2 r. przed Chr., a zmarł między 30 a 33 r. po Chr. Jednakże odmienne propozycje chronologiczne zaprezentował Jerry Vardaman, który dowodzi, iż Jezus urodził się pod koniec 12 r. przed Chr., a ukrzyżowany został w 21 r. po Chr.¹ Warto przyjrzeć się bliżej niektórym źródłom mówiącym o Jezusie.

Bez wątplenia najbardziej znanym, poza ewangeliami, odniesieniem do Jezusa jest wzmianka Józefa Flawiusza, znana jako *Testimonium Flavianum*². Żydowski historyk przedstawia Go jako mądrego męża, który został ukrzyżowany przez rzymskiego prefekta Judei Poncjusza Piłata. Jego uczniowie i zwolennicy dowodzili, iż powstał on z umarłych, a chrześcijanie nie zniknęli nawet pod koniec I w. po Chr., kiedy powstawało dzieło Flawiusza. Autentyczność tego tekstu wielokrotnie poddawano w wątpliwość, jednak Vardaman wierzy, że Józef rzeczywiście odnosi się do biblijnego Jezusa³. Zgadza się co prawda, że niektóre stwierdzenia mogły zostać rozwinięte przez chrześcijańskich pisarzy (trudno w końcu uwierzyć, aby żydowski historyk, wywodzący się z najwyższej arystokracji kapłańskiej, w dodatku zwolennik faryzeuszy, rzeczywiście napisał, że Jezus był Mesjaszem), niemniej jednak rdzeń relacji Flawiusza o Jezusie jest całkowicie autentyczny.

Amerykański badacz zwraca uwagę, iż *Testimonium Flavianum* zostało umieszczone w sekwencji wydarzeń, która sugeruje, że początek publicznej służby

¹ J. Vardaman, *Jesus' Life: A New Chronology*, [w:] J. Vardaman and E.M. Yamauchi, *Chronos, Kairos, Christos. Nativity and Chronological Studies Presented to Jack Finegan*, Winona Lake 1989, s. 55–82.

² Józef Flawiusz, *Antiquitates Iudaicae XVIII*, 63–64 (dalej *Ant.*).

³ J. Vardaman, op. cit., s. 56.

Jezusa przypada na okres nie późniejszy niż 15–19 po Chr. Sekwencja ta jest następująca: 1) sprawa Vononesy = 14–17 po Chr.⁴; 2) usunięcie Silana i nominacja Pizona na legata prowincji Syrii = 17 r. po Chr.⁵; 3) rządy Orodosa w Armenii = 15–18 po Chr.⁶; 4) misja Germanika na Wschodzie i jego śmierć = 17–19 po Chr.⁷; 5) relacja Józefa Flawiusza o Jezusie⁸; 6) Mundus uwodzi Paulinę; cesarz Tyberiusz likwiduje kult Izidy w Rzymie = 19 r. po Chr.⁹; 7) oszukanie Fulwii; wygnanie Żydów z Rzymu przez Tyberiusza = 19 r. po Chr.¹⁰ Tak więc rzeczywiście relacja Józefa Flawiusza o Jezusie może być traktowana jako bardzo istotna w tym sensie, że umiejscawia Jego posługę w latach 15–19 po Chr., tym bardziej, że odrzucić raczej trzeba postulaty uznania przekazu za nieautentyczny, co naturalnie w prosty i nieskomplikowany sposób usunęłoby problem. Zwróćmy przy tym uwagę, że w tym samym kontekście historycznym umieszczony też został Poncjusz Piłat, co musi dawać badaczowi do myślenia, nawet jeżeli odrzucimy świadectwo Flawiusza o Jezusie¹¹. Problem jednak w tym, że w dziełach Józefa często mamy do czynienia z pomieszaną chronologią, wobec czego do przedstawionej sekwencji wydarzeń należy podchodzić z daleko idącą ostrożnością.

Bez wątplenia akceptacja historyczności przekazu Józefa o Jezusie i Piłacie, umieszczonego w dodatku w takich, a nie innych ramach chronologicznych, stawia przed nami problem ukrzyżowania Jezusa w roku 30 lub 33 po Chr. Oczywiście, jeżeli przyjmiemy tezę o narodzinach Jezusa w 12 r. przed Chr., to Jego publiczna posługa między 15 a 19 r. po Chr. wydaje się jak najbardziej uzasadniona, tym bardziej, że zgadzałyby się to w wejściem w lata trzydzieste życia Jezusa¹².

J. Vardaman wskazuje, że ewangelista Łukasz wyraźnie daje do zrozumienia, iż Jezus w chwili rozpoczęcia publicznej posługi nie miał jeszcze trzydziestu lat¹³, co oznacza, że nie do przyjęcia jest przenoszenie tejże posługi na okres po roku 25 po Chr., wtedy bowiem relacja Łukasza nie miałaby żadnego sensu (oczywiście ciągle trzeba pamiętać, iż zakładamy narodziny Jezusa w roku 12 przed Chr.)¹⁴.

Większość uczonych zgadza się, iż Herod Wielki zmarł w 4 r. przed Chr.¹⁵, choć są tacy, którzy przesuwają to wydarzenie na rok 5 przed Chr.¹⁶ lub też są zwolen-

⁴ Ant. XVIII, 46nn.

⁵ Ant. XVIII, 52, 54.

⁶ Ant. XVIII, 52.

⁷ Ant. XVIII, 54.

⁸ Ant. XVIII, 63–64.

⁹ Ant. XVIII, 65nn.

¹⁰ Ant. XVIII, 81–83.

¹¹ Ant. XVIII, 55–62; J. Vardaman, op. cit., s. 57.

¹² Łk 3, 23.

¹³ Łk 3, 23.

¹⁴ J. Vardaman, op. cit., s. 57.

¹⁵ Ant. XVII, 188–192; Józef Flawiusz, *Bellum Iudaicum I*, 661–664; J. Ciecieląg, *Palestyna w czasach Jezusa. Dzieje polityczne*, Kraków 2000, dodatek V.

¹⁶ N. Kokkinos, *The Herodian Dynasty. Origins, Role in Society and Eclipse*, Sheffield 1998, s. 373.

nikami datacji późniejszej¹⁷. Poza wszelką wątpliwością jest fakt, iż Jezus urodził się jeszcze za życia króla Judei, który wedle relacji nowotestamentowej żył jeszcze przez kilka miesięcy¹⁸. Tak więc możemy przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, iż Jezus urodził się najpóźniej w roku 5 przed Chr.; Vardaman dowodzi, że stało się to kilka lat przed śmiercią Heroda Wielkiego.

Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że według Łukasza Jan Chrzciciel rozpoczął swoją działalność w piętnastym roku panowania cesarza Tyberiusza (14–37 po Chr.)¹⁹, mniej więcej pół roku przed początkiem posługi publicznej Jezusa. Oczywiście trzeba odpowiedzieć na pytanie, od którego momentu Łukasz zaczął liczyć owe piętnaście lat. J. Vardaman dowodzi, że punktem wyjściowym nie była śmierć cesarza Augusta 19 sierpnia 14 r. po Chr., ponieważ oznaczałoby to rok 28 po Chr. jako piętnasty rok panowania Tyberiusza (nie pasuje on do teorii Vardamana). Trzeba pamiętać, że Łukasz podaje, iż Jezus rozpoczął swoją publiczną posługę, kiedy miał prawie trzydzieści lat²⁰. Gdybyśmy przyjęli owe trzydzieści lat bez zastrzeżeń, to zakładając narodziny Jezusa w 5 r. przed Chr. początek jego publicznej działalności musiałby przypaść nie później niż w roku 25 po Chr.²¹

J. Vardaman proponuje rozpocząć liczenie piętnastu lat Tyberiusza w 4 r. po Chr., kiedy to zmarł Gajusz Cezar, syn Marka Wipsanusza Agryppy, a wnuk cesarza Augusta, który go adoptował, widząc w nim swego następcę. Zwróćmy uwagę, że Tyberiusz w latach 6 przed Chr. – 2 po Chr. przebywał na dobrowolnym wygnaniu na Rodos, którego przyczyną tkwiła w fakcie adoptowania przez Augusta synów Marka Wipsanusza Agryppy, Lucjusza i Gajusza²². Jednak Lucjusz zmarł w 2, a Gajusz w 4 r. po Chr., co zmusiło cesarza do szukania nowego następcy. Oczywistym kandydatem stał się Tyberiusz, którego August adoptował wkrótce po śmierci Gajusza. W tym samym 4 r. po Chr. syn Liwii otrzymał *imperium proconsularis*, co czyniło go faktycznym współwładcą imperium. Nie jest wykluczone, iż Łukasz rozpoczął liczenie panowania Tyberiusza od tego właśnie roku, co oznaczałoby, iż piętnasty rok przypadł w 17 r. po Chr. Pytanie jednak, czy tak rzeczywiście było, bowiem August był wtedy niekwestionowanym władcą i trudno doprawdy zrozumieć liczenie panowania Tyberiusza już od roku 4 po Chr.

Rzecz ciekawa, że Vardaman dowodzi, iż, po dalszych badaniach, doszedł do wniosku, że w gruncie rzeczy Łukasz napisał pierwotnie w „drugim roku Tyberiusza”, który to tekst uległ później zniekształceniu i stąd mamy rok piętnasty²³. Przyznaje jednak uczciwie, że nie jest mu znany żaden manuskrypt z rokiem drugim, a swoje

¹⁷ Np. W. Filmer, *The Chronology of the Reign of Herod the Great*, „The Journal of Theological Studies” N.S. XVII (1966), s. 283–298; E.L. Martin, *The Nativity and Herod's Death*, [w:] J. Vardaman and E.M. Yamauchi, op. cit., s. 85–92.

¹⁸ Mt 2, 1–20.

¹⁹ Łk 3, 1.

²⁰ Łk 3, 23.

²¹ J. Vardaman, op. cit., s. 58.

²² Wellejusz Paterkulius, *Historia Romana* 99–103.

²³ J. Vardaman, op. cit., s. 59.

przypuszczenie opiera na monetach i papyrusach, gdzie skrybowie pisali „B” (=”El”=2), które jednak wyglądało jak „El” (=15)²⁴.

Na poparcie tej tezy przytoczona zostaje moneta z Antiochii, której inskrypcja brzmi: „Za Flakkusa, należy do ludu Antiochii, [rok] 82”²⁵. Vardaman zwraca uwagę, że literę B można łatwo pomylić z El, co było spowodowane faktem, iż B pisano czasami z przerwami w jej niższym oczku (pętli), co możemy rzeczywiście zaobserwować w greckiej epigrafice I w. po Chr.²⁶ W konsekwencji, Łukasz mógł napisać pierwotnie B L TIBEPIOY, gdzie pierwsze B zostało później błędnie zrozumiane przez skrybę jako El (=15). Problem jednak w tym, że nie mamy żadnych dowodów na to, że Łukasz rzeczywiście napisał co innego, a cały problem spowodował dopiero skryba, bowiem sam fakt występowania pomyłek związanych z B i z El niekoniecznie musi dowodzić, że mamy do czynienia z takim zjawiskiem w przypadku tekstu Łukasza. Zwróćmy uwagę, że jeżeli przyjmiemy teorię o roku drugim Tyberiusza, to początek działalności Jana Chrzciciela mógł przypaść po kwietniu 15 r. po Chr., a początek działalności Jezusa pod koniec tegoż roku. Odnoszę jednak wrażenie, że argument ten jest mocno naciągany i w gruncie rzeczy nie opiera się na żadnych dowodach, chyba że za taki uznamy sformułowaną przez Vardamana teorię, do której trzeba dopasować nie istniejące w rzeczywistości dowody.

Vardaman dowodzi dalej, że jego teorię wzmacnia fakt, iż rok 13/14 po Chr. był rokiem jubileuszowym²⁷, co wskazywałoby na szczególne znaczenie kazania Jezusa w synagodze w Nazarecie, które jednak nie znalazło uznania w oczach mieszkańców miasta. Problem w tym, że nie ma całkowitej pewności, iż rzeczywiście mamy do czynienia z rokiem jubileuszowym.

Ważną rolę w dyskutowanej teorii odgrywa sławny cenzus Kwiryniusza. Łukasz podaje, że w chwili narodzin Jezusa w Betlejem legatem prowincji Syrii był P. Sulpicjusz Kwiryniusz, który przeprowadzał wtedy cenzus z rozkazu cesarza Augusta²⁸. Vardaman, analizując cenzus, powraca do Lucjusza i Gajusza, wnuków Augusta. Zwraca on uwagę, iż po śmierci Marka Wipsaniasza Agryppy w 12 r. przed Chr. August pozostał bez współwładcy, a ponieważ dwaj synowie zmarłego wodza nie mogli zająć miejsca ojca, cesarz miał wyznaczyć Kwiryniusza jako jedną z osób sprawujących rządy w okresie przejściowym. Dowodzi dalej Vardaman, że po śmierci Agryppy, który zmarł 12 marca 12 r. przed Chr., Kwiryniusz zajął jego miejsce w Syrii, gdzie pozostawał co najmniej do 10 r. przed Chr. Podstawowym argumentem za tym przypuszczeniem ma być fakt, że w chwili śmierci Agryppy Kwiryniusz

²⁴ Ibidem, s. 59.

²⁵ W. Wroth, *Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia, and Syria*, London 1899, s. 170, nr 161–162.

²⁶ Zob. J. de M. Johnson, V. Martin and A.S. Hunt (eds.), *Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library, 2, Documents of the Ptolemaic and Roman Periods*, Manchester 1915, nr 178.

²⁷ Por. B. Zuckermann, *A Treatise on the Sabbatical Cycle and the Jubilee*, New York 1974, s. 55.

²⁸ Łk 2, 2. Na temat cenzusu Kwiryniusza zob. J. Ciecieląg, op. cit., Dodatek III; nowe, bardzo interesujące spojrzenie na problem zaprezentował B.W.R. Pearson, *The Lucan Census, Revisited*, „The Catholic Biblical Quarterly” 61 (1999), s. 262–281.

pełnił urząd konsula, a legatem Syrii zostawał zawsze były konsul²⁹. Problem jednak w tym, że Syria nie była jedyną prowincją konsularną i po raz kolejny mamy do czynienia co najmniej z wątpliwą argumentacją. Co więcej, zdaniem autora hipotezy Kwiryniusz miał kontrolę nad wschodnimi prowincjami imperium, a co za tym idzie miał prawo przeprowadzać w nich cenzus. Bez wątplenia legat prowincji Syrii był najważniejszym rzymskim dostojnikiem na Wschodzie, ale nie należy z tego, jak sądzę, wyciągać zbyt pochopnych, daleko idących wniosków. Kwiryniusz nie był jednak Markiem Wipsaniszem Agryppą, zresztą w interesującym nas okresie mamy do czynienia tylko jeszcze z jednym przypadkiem szczególnych uprawnień legata Syrii, ale tutaj również chodzi o członka najbliższej rodziny cesarskiej, a mianowicie Germanika, który przybył na Wschód w 17 r. po Chr.

Niemniej jednak Vardaman przytacza treść inskrypcji, znalezionej ponad trzysta lat temu, która jego zdaniem wzmiankuje cenzus przeprowadzony przez P. Sulpicjusza Kwiryniusza w 12/11 r. przed Chr. Jest to inskrypcja Aemiliusa Secundusa (Lapis Venetus), który przeprowadzał m.in. cenzus w Apamei, a służył pod rozkazami Kwiryniusza³⁰.

Bez wątplenia za panowania cesarza Augusta przeprowadzono liczne cenzusy w imperium rzymskim. Kasjusz Dio wzmiankuje, iż po śmierci Marka Wipsaniusza Agryppy August nie chciał spojrzeć na jego zwłoki³¹. Vardaman dowodzi, że niektórzy uczeni dopatrują się tego dziwnego zachowania w fakcie, iż w roku 12/11 przed Chr. przeprowadzany był cenzus, który musiałby być powtórzony od nowa, gdyby August jako cenzor zobaczył zwłoki Agryppy (Vardaman nie cytuje niestety żadnego z owych uczonych)³². Kasjusz Dio relacjonuje również, iż sam August ogłosił własny cenzus ponownie w 11 r. przed Chr.³³. Wspomnieć trzeba, że Łukasz używa na opisanie cenzusu Kwiryniusza tego samego słowa (ἀπογραφή)³⁴, co Kasjusz Dio na opisanie cenzusu Augusta w 12/11 r. przed Chr.

Vardaman przytacza też inne argumenty, które jego zdaniem przemawiają za tym, iż rok 12/11 przed Chr. był rokiem cenzusu. Liwiusz wspomina, że Druzus, ojciec cesarza Klaudiusza, przeprowadził cenzus w Galii w 12 r. przed Chr.³⁵ Wspomina o tym

²⁹ J. Vardaman, op. cit., s. 61.

³⁰ *Inscriptiones Latinae selectae* 2683; *Corpus inscriptionum Latinarum* 5.136; *Ephemeris epigraphica* 4.538; zob. też W. Ramsay, *Was Christ Born at Bethlehem?*, London 1898, s. 274. Zwróćmy uwagę, że wyższa część tekstu w tej chwili jest zaginiona, a jego pełnej rekonstrukcji dokonał po raz pierwszy S. Orsato, *Marmi eruditi overo lettere sopra alcune antiche iscrizioni*, Padova 1719, s. 276–277. Vardaman dowodzi, że mikrolitery w inskrypcji datują go na 10 r. przed Chr., jako twierdząc zdobytą przez Sekundusa w Górach Libanu wskazują Baitokiki, a kolonią było Berytos (J. Vardaman, op. cit., s. 62, przyp. 5). Niestety nie podaje on, w jaki sposób odkrył w tekście owe tajemnicze mikrolitery. Ponadto, nie wiemy czy dokonana rekonstrukcja części tekstu jest rzeczywiście poprawna; zauważmy też, że nawet jeżeli przyjmiemy poprawność tekstu, to nie ma w nim ani słowa o jakichkolwiek datach czy to cenzusu przeprowadzonego w Apamei przez Sekundusa, czy to o namiestnictwie Kwiryniusza w Syrii.

³¹ Kasjusz Dio, *Historia Romana* LIV, 28. 4.

³² J. Vardaman, op. cit., s. 62.

³³ Kasjusz Dio, *Historia Romana* LIV, 35, 1nn.

³⁴ Łk 2, 2.

³⁵ Liwiusz, *Epitomes* 138–139.

fakcie sam Klaudiusz³⁶, a mowa też o owym cenzusie w sławnej inskrypcji znanej jako *Tablice z Lyonu*³⁷. Źródła mówią też o innym cenzusie w Galii, który miał miejsce w 29/28 r. przed Chr.³⁸ Vardaman dowodzi, że Józef Flawiusz mówi o drugim cenzusie na Wschodzie w 6 r. po Chr.³⁹, choć w rzeczywistości to właśnie jest cenzus Kwiryniusza, o którym mówi Łukasz. Stwierdzenie, że cenzus w roku 12/11 przed Chr. jest w połowie okresu dzielącego cenzusy w roku 29/28 przed Chr. i w roku 6/7 po Chr. trudno uznać za poważny argument.

Amerykański badacz argumentuje, powołując się zresztą na Łukasza⁴⁰, że Kwiryniusz przeprowadził na Wschodzie dwa cenzusy, przy czym owym drugim był cenzus z roku 6 po Chr. Vardaman wskazuje przy tym na fakt, iż w 2 r. po Chr. P. Sulpicjusz Kwiryniusz poślubił Amelię Lepidę, wdowę po Lucjuszu Cezarze, który to fakt bez wątpienia wzmocnił pozycję i prestiż Kwiryniusza. Małżeństwo to skończyło się zresztą rozwodem między 21 a 23 r. po Chr.⁴¹ W każdym razie, wejście do rodziny cesarskiej miało spowodować, iż Kwiryniusz po raz drugi został legatem Syrii w roku 6 po Chr., na co jednak nie mamy żadnych dowodów.

Amerykański uczony wskazuje też inne dowody, które jego zdaniem wskazują rok 12 przed Chr. jako prawdziwą datę narodzin Jezusa.

Powołuje się m.in. na św. Pawła, który w Liście do Galatów wspomina, iż po swoim nawróceniu wyjechał z Jerozolimy na okres trzech lat⁴². Za drugim razem Apostoł przebywał poza Jerozolimą przez czternaście lat⁴³. Dzieje Apostolskie podają, że Paweł odwiedził Jerozolimę przed śmiercią Agryppy I⁴⁴, prawdopodobnie w 44 r. po Chr. (choć Vardaman, zupełnie fantastycznie, dopuszcza nawet styczni 45 r. po Chr.). Vardaman łączy czternastoletni pobyt Pawła poza Jerozolimą z tą wizytą, wobec czego poprzednia wizyta Pawła wraz z Piotrem⁴⁵ musiała mieć miejsce co najmniej w 30 r. po Chr.⁴⁶ W dodatku trzeba by doliczyć co najmniej trzy lata wstecz do jego konwersji (a więc mamy rok 27 po Chr.). Stąd już prosty wniosek, że skoro Paweł został nawrócony kilka lat po śmierci Jezusa, to ukrzyżowanie musiało nastąpić przed 26 r. po Chr.⁴⁷

Na tym jednak nie koniec. Vardaman znajduje wskazówki, które dowodzą, że śmierć Jezusa miała miejsce w trakcie cenzusu Kwiryniusza. Dowodzi on,

³⁶ Tacyt, *Annales* XI, 23, 1–25, 1.

³⁷ *Corpus inscriptionum latinarum* 1668; zob. N. Lewis and M. Reinhold, *Roman Civilization*, New York 1955, 2, s. 131–134.

³⁸ Liwiusz, *Epitomes* 134.

³⁹ *Ant.* XVIII, 1–10.

⁴⁰ Dz 5, 36–37.

⁴¹ Tacyt, *Annales* III, 48; Swetoniusz, *Tiberius* 49.

⁴² Gal 1, 18.

⁴³ Gal 2, 1.

⁴⁴ Dz 12.

⁴⁵ Gal 1, 18.

⁴⁶ J. Vardaman, op. cit., s. 64.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 64.

że po roku 6/7 po Chr. rzymski cenzus przeprowadzano co czternaście lat. Jeżeli przyjmiemy takie rozumowanie, to następny cenzus miał miejsce w 20/21 r. po Chr., a później w 34 r. po Chr. W konsekwencji, dowody odnoszące się do czasu nawrócenia Pawła wskazują, że Jezus został skazany na śmierć najpóźniej w 34 r. po Chr. (choć nauka datuje na ten okres raczej nawrócenie Pawła)⁴⁸. Ponadto Vardaman przytacza Mateusza⁴⁹ i Marka⁵⁰ ewangelistów, którzy mówią o wrogach Jezusa chcących go wciągnąć w pułapkę związaną z pieniędzmi trybutowymi, kiedy to zapytali Go o to, czy jest rzeczą słuszną płacić cesarowi podatek cenzusowy. Jest to dla amerykańskiego uczonego dowód na to, iż rok śmierci Jezusa jest powiązany z rokiem cenzusowym⁵¹.

Co więcej, powołuje się on na dowody wskazujące na zmianę rzymskiej polityki fiskalnej podczas pobytu na Wschodzie Germanika pomiędzy 17 a 19 rokiem po Chr. Główna zmiana polegała na zmuszeniu podbitych ludów do płacenia podatków w rzymskim pieniądzu, a nie pieniądzem lokalnym, bitym przez poszczególne miasta lub państwa klienckie⁵². U podstaw tej decyzji leżała przede wszystkim znaczna deprecjacja lokalnych systemów monetarnych i nie jest rzeczą wykluczoną, że Germanik próbował uchronić rzymski pieniądz przed tym niekorzystnym zjawiskiem. Trudno powiedzieć, jakie skutki decyzja bratanka cesarza miała dla Żydów, choć nie można odrzucić przypuszczenia nawet o drastycznej reakcji. Bez wątpienia musieli płacić rzymską walutą wszelkie zobowiązania wobec Rzymian. Vardaman przypuszcza, że jeżeli regulacja ta była nowa i została zastosowana podczas najbliższego cenzusu w 20/21 r. po Chr., to mogła ona wywołać złość, a co najmniej szeroką dyskusję wśród Żydów, którzy unikali posługiwania się monetami z wyobrażeniami świątyń czy cesarzy⁵³. Stąd mamy rzekomy kolejny dowód, iż Jezus został ukrzyżowany ok. 21 r. po Chr., na początku święta Paschy. Jego zdaniem cenzus w tym roku skończył się dopiero koło maja – czerwca, ale Jezus zmarł kilka tygodni wcześniej, 14 dnia miesiąca Nissan (czyli 14 lub 16 kwietnia, odpowiednio według kalendarza juliańskiego lub gregoriańskiego)⁵⁴.

⁴⁸ J. Knox, *Chapters in a Life of Paul*, Macon 1987, s. XIX, 46. Zwróćmy uwagę, iż we wcześniejszym wydaniu pracy z 1950 r. Knox datował nawrócenie Pawła na rok 35 po Chr.

⁴⁹ Mt 22, 17.

⁵⁰ Mk 12, 14.

⁵¹ J. Vardaman, op. cit., s. 65.

⁵² Trzeba tu wspomnieć tzw. Taryfę z Palmyry (nade wszystko wersety 153–158), opublikowaną w *Orientalis graeci inscriptiones selectae* 336, nr 629. Odnośnie do alternatywnej publikacji por. G.A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, s. 313–340, nr 147.

⁵³ Problem jednak w tym, iż Żydzi płacili doroczny podatek na rzecz jerozolimskiej świątyni tyryjskimi tetradrachmami, które nosiły pogańskie wyobrażenia. Być może stąd krytyka Jezusa w tej kwestii. Głównym powodem płacenia podatku tyryjską monetą była wysoka zawartość srebra (nawet +90%). Tyryjskie szekle stosowali Żydzi aż do upadku świątyni. Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, 2, New York 1982, s. 7–9; idem, *A Treasury of Jewish Coins. From the Persian Period to Bar Kokhba*, Jerusalem and New York 2001, s. 72–78, dowodzi nawet, że były one bite w Jerozolimie po 19 r. przed Chr.

⁵⁴ Zob. F. Wünschmann, recenzja pracy R. Eislera, *The Messiah Jesus and John the Baptist*, „Astronomische Nachrichten” (1930–1933), s. 405–406.

Kolejnym dowodem ma być kometa Halleya, która ma być Gwiazdą Betlejemską. Vardaman wskazuje, że między 24 sierpnia a 17 października 12 r. przed Chr. w pobliżu Ziemi przemknęła kometa, znana dzisiaj jako kometa Halleya. Pojawia się ona na wschodzie, ale po 9/10 września jest widoczna jedynie na zachodzie. Kometa ta pojawia się w odległości ok. 40 milionów km od Ziemi i osiąga jasność równą jasności gwiazd w tym czasie. Amerykański uczoney uważa, że wiele szczegółów przekazanych przez Mateusza o gwiazdzie, która pojawiła się w czasie narodzin Jezusa, pasuje świetnie do komety Halleya i nie można jej połączyć z żadnym innym zjawiskiem niebieskim tego czasu⁵⁵. Możemy więc wyznaczyć ogólny okres narodzin Jezusa jako koniec 12 lub też wiosna 11 r. przed Chr.; najprawdopodobniej okolice święta Namiotów 12 r. przed Chr. Ma to tłumaczyć, dlaczego Maria udała się z Józefem do Betlejem: zwyczajem było uczestniczenie żon w świętach⁵⁶, niekoniecznie natomiast musiały towarzyszyć mężom w ich rejestracji w związku z cenzusem. Stary Testament przekazuje, że święto Namiotów było najradośniejszym spośród świąt obchodzonych przez Żydów⁵⁷. Stąd, zdaniem Vardamana, Bóg wybrał święto Namiotów 12 r. przed Chr., aby stało się najradośniejszym na wieki – przyszedł wtedy na świat Zbawiciel⁵⁸.

W całej teorii Vardamana najbardziej zdumiewające są jednak odkryte rzekomo przez niego mikrolitery na monetach Aretasa IV i Agryppy I, które mają mieć ogromne znaczenie w odniesieniu do rewizji chronologii życia Jezusa i nawrócenia św. Pawła. Według Vardamana niektóre mikrolitery umieszczone na matrycach miały służyć jako litery – przewodniki, a wycięte zostały diamentem⁵⁹. W innych przypadkach mikrolitery na monetach, pieczęciach lub też inskrypcjach miały poświadczać autentyczność obiektu. Co więcej, owe mikrolitery umieszczane na matrycach, niewykrywalne dla szkieł powiększających używanych przez antycznych artystów, miały za zadanie chronić przed fałszerstwami. Nie wiem tylko, w jaki sposób wykonywano owe mikrolitery, skoro nie wykrywały ich szkła powiększające⁶⁰. Zdaniem Vardamana zadaniem mikroliter było też unikanie zamieszczania zbyt wielu ważnych informacji w głównej inskrypcji monety. W konsekwencji, mincerze nie mieli być zainteresowani w umiejscawianiu np. dat czy władzy menniczej niejako na eksponowanym miejscu, ale mieli swoje własne sposoby, związane właśnie z mikroliterami⁶¹ (odnoszę wrażenie, że mamy tu do czynienia ze spiskową teorią dziejów). Wreszcie niektóre mikrolitery miały być umieszczane bezpośrednio na wybitej już monecie. Vardaman przyznaje, że sam nie bardzo wie dlaczego, niemniej jednak wysuwa

⁵⁵ J. Vardaman, op. cit., s. 66.

⁵⁶ Łk 2, 43.

⁵⁷ Pwt 16, 14; *Ant.* IV, 206.

⁵⁸ J. Vardaman, op. cit., s. 66.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 67.

⁶⁰ Na temat informacji o szklach powiększających w epoce starożytnej zob. Pliniusz Starszy, *Naturalis historia* 36, 199; 37, 28; A. Bammer, *Recent Excavations at the Altar of Artemis in Ephesus*, „*Archaeology*” 27 (1974), s. 203–204; R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, Leiden 1966, s. 189–191; G. Sines and Y.A. Sakellarakis, *Lenses in Antiquity*, „*American Journal of Archaeology*” 91 (1987), s. 191–196.

⁶¹ J. Vardaman, op. cit., s. 67.

przypuszczenie, że chodziło być może o jakiś rodzaj kontroli w pewnych określonych przypadkach. Wskazuje przy tym, że niekiedy za pomocą mikroliter wzmiankowani byli władcy⁶².

Vardaman przytacza monetę, która według katalogu British Museum została wybita w Damaszku „w czasach Tyberiusza”, a więc w latach 14–37 po Chr.⁶³ Amerykański badacz dowodzi, że na podstawie mikroliter możemy dokładniej datować ten egzemplarz, a ponadto możemy wskazać, że wyemitowana została w imieniu Aretasa IV, króla Nabatejczyków⁶⁴.

Awers monety przedstawia Tyche w postaci wieżyczek miasta Damaszek patrzącą na prawo. Według katalogu British Museum obiektem za Tyche jest gwiazda, natomiast Vardaman utrzymuje, że jest to monogram znaczący „rok pierwszy Aretasa”. Dalej, mikrolitery mają pokazywać, iż pełne nazwisko króla Nabatejczyków brzmiało Gajusz Juliusz Aretas⁶⁵. Na rewersie znajdujemy Nike noszącą chiton i trzymającą wieniec w prawej ręce; za postacią znajduje się gałązka palmowa. W lewym polu inskrypcja LHKT = 328 rok ery seleukidzkiej = 16 r. po Chr.; w prawym polu inskrypcja ΔAMACKHNΩN = „ludu Damaszku”. Nike dość często pojawia się na monetach Damaszku (np. Aretasa III⁶⁶ i Kleopatry VII), tak więc mamy raczej do czynienia z typowym egzemplarzem. Vardaman przypuszcza, iż pojawienie się Nike na tej monecie może być związane ze zwycięstwami Germanika nad Germanami w 15–16 r. po Chr., ale wtedy musielibyśmy przyjąć, że Germanik przybył na Wschód najpóźniej w 16 r. po Chr.

Mikrolitery w dolnej lewej części rewersu mają wyraźnie pokazywać inskrypcję REX JESVS. Vardaman dowodzi, że wiele innych monet Damaszku, wliczając w nie egzemplarze z datą LZKT (= 15 r. po Chr.), również wzmiankują Jezusa w mikroliterach. Badacz przypomina, że Jezus zwyczajowo był nazywany tytułem „Król Jezus”, często występującym w Nowym Testamencie.

Aretas IV jest jedynym, poza członkami dynastii herodiańskiej, władcą wzmiankowanym przez Nowy Testament. Był teściem Heroda Antypasa (żonatego z jego córką Fazaelis, z którą rozwiódł się, aby poślubić Herodiadę), któremu zresztą wydał

⁶² Ten rodzaj graffiti został odnotowany przez E.T. Newella, *Reattribution of Certain Tetradrachms of Alexander the Great*, „American Journal of Numismatics” 46 (1912), s. 112.

⁶³ Wroth, op. cit., s. 183, nr 4.

⁶⁴ O mennictwie nabatejskim zob. m.in. Y. Meshorer, *Nabataean Coins*, Jerusalem 1975; A. Negev, *Numismatics and Nabataea Chronology*, „Palestine Exploration Quarterly” 114 (1982), s. 119–128; J.M.C. Bowsher, *Early Nabatean Coinage*, ARAM (Society for Syro-Mesopotamian Studies), 2 (1990), s. 221–228; K. Schmitt-Korte, *Nabataean Coinage-Part II. New Coin Types and Variants*, „Numismatic Chronicle” 150 (1990), s. 105–133; A. Kushnir-Stein and H. Gitler, *Numismatic Evidence from Tel Beer-Sheva and the Beginning of Nabatean Coinage*, „Israel Numismatic Journal” 12 (1992–93), s. 13–20; K. Schmitt-Korte, M. Price, *Nabatean Coinage-Part III. The Nabatean Monetary System*, „Numismatic Chronicle” 154 (1994), s. 67–131; J. Ciecielag, *Coins of Aretas IV, King of Nabataeans (9 BC–AD 40)*, „Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne”, t. III/IV, Kraków 1999, s. 103–128.

⁶⁵ J. Vardaman, op. cit., s. 69.

⁶⁶ Y. Meshorer, op. cit., tab. 1–1a.

wojnę w rewanżu za upokorzenie córki⁶⁷. Vardaman datuje rozwód Antypasa i Fazaelis na rok 17/18 po Chr.; w tym samym roku miało też mieć miejsce małżeństwo tetrarchy z Herodiadą⁶⁸. Stąd jego wniosek, że omawiana moneta została wybita już w okresie trwania małżeństwa Antypasa i Herodiady.

Vardaman stwierdza dalej, iż najważniejszym wnioskiem wynikającym z mikroliter jest fakt, że moneta została wybita w imieniu Aretasa IV, za czasów panowania Tyberiusza, który jednak nie sprawował wtedy kontroli nad Damaszkiem. Co więcej, Aretas IV miał panować w latach 11 przed Chr. – 37 po Chr., choć większość uczonych podaje lata 9 przed Chr. – 39/40 po Chr. Owi uczeni mieli również dotąd nie dostrzegać znaczenia tej monety dla datacji kontroli Aretasa IV nad Damaszkiem⁶⁹. W nauce dominuje raczej przypuszczenie, że Nabatejczycy sprawowali kontrolę nad Damaszkiem za panowania cesarza Kaliguli (37–42 po Chr.).

Vardaman powołuje się też na mikrolitery na monecie Agryppy I wyemitowanej w Cezarei Nadmorskiej⁷⁰. Y. Meshorer datuje tę monetę na rok 41/42 po Chr., miała być ona wyemitowana po powrocie Agryppy do Judei⁷¹. Natomiast Vardaman dowodzi, że mikrolitery wskazują datę LZ („rok siódmy”), co oznaczałoby datę 43/44 r. po Chr.⁷²

Awers monety przedstawia Agryppę I stojącego między dwiema postaciami. Postacią po prawej stronie, według mikroliter, jest cesarz Klaudiusz, który nakłada królowi Judei wieniec. Agryppa trzyma *patera* (*mesophalos*) w swojej prawej ręce oraz nosi długi welon na głowie. Na monecie z Macherontu, która nie została dotąd opublikowana, Agryppa również ma welon na głowie i trzyma *patera* oraz wylewa libację nad ołtarze. Grecka legenda głosić ma „Król Agryppa, przyjaciel Cezara”⁷³.

Postać po lewej stronie Vardaman interpretuje jako personifikację rzymskiego senatu, często przedstawianą w postaci żeńskiej. Niestety zły stan zachowania monety nie pozwala na dalsze wnioski. W każdym razie, postać owa wznosi gałązkę palmową, która ma symbolizować zawarcie traktatu między Agryppą I i Rzymem w 41 r. po Chr.

Inną interpretację tej monety zaproponował ostatnio Y. Meshorer, który wskazuje, iż postaciami na awersie są cesarz Klaudiusz, Agryppa I i Herod z Chalkis, o czym wyraźnie informuje inskrypcja „Król Agryppa, cesarz August, król Herod, rok 8”⁷⁴. Obydwaj żydowscy królowie trzymają w wyciągniętych do cesarza dłoniach prawdopodobnie wience, choć dokładna identyfikacja nie jest tu możliwa. Y. Meshorer

⁶⁷ *Ant.* XVIII, 109–110.

⁶⁸ Datacja Vardamana jest zupełnie wyssana z palca; zob. J. Ciecieląg, *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej*, Kraków 2002, s. 109, 132–134.

⁶⁹ J. Vardaman, op. cit., s. 72–73.

⁷⁰ F.W. Madden, *History of the Jewish Coinage and Money in the Old and New Testaments*, London 1864, s. 109–110; Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, 2, New York 1982, s. 55–57.

⁷¹ Y. Meshorer, op. cit., 2, s. 55.

⁷² J. Vardaman, op. cit., s. 73.

⁷³ *Ibidem*, s. 74.

⁷⁴ Y. Meshorer, *A Treasury of Jewish Coins*, op. cit., s. 100.

zwraca uwagę, że możemy scenę na awersie interpretować jako koronację Klaudiusza przez braci, jego bliskich przyjaciół. Ponieważ jednak taki epizod historyczny nie jest nam znany, musimy przyjąć, że mamy tu rzeczywiście do czynienia z odzwierciedleniem traktatu przyjaźni między Rzymem i herodiańskimi królami⁷⁵.

Wewnątrz koła kropek rewers pokazuje dłonie w uścisku, symbolizujące również zawarcie traktatu. Grecka legenda brzmi: *Przysięga wielkiego króla Agryppy z Augustem Cezarem [T. Klaudiuszem?] i ludem rzymskim i traktat przyjaźni z nim*. Kontramarka na monecie zawiera portret cesarza Wespazjana, co wskazuje, iż moneta znajdowała się w obiegu przez długi czas. Vardaman wskazuje na wzmiankowanie Jezusa dużymi mikroliterami między greckim słowem „rzymskim” i dłońmi w uścisku⁷⁶, których jednak nikt poza nim się nie doszukał.

Mikrolitery na awersie mają dostarczać daty wybicia. W lewym łokciu Agryppy jest data LZ = rok siódmy = 44 r. po Chr. Nad głową króla znajdują się słowa JESVS LKT MORTVsm, czyli „rok dwudziesty trzeci śmierci Jezusa”, co oznaczać musi rok 21 po Chr. jako rok śmierci Jezusa. W stopie Agryppy oraz poniżej możemy wyczytać, że REGNVM Jezusa rozpoczęło się w roku LZKT, czyli 327 ery seleukidzkiej, co daje datę 15 r. po Chr. jako początek Jego „panowania”⁷⁷.

Jest rzeczą fascynującą, iż Vardaman zauważa dalej, że na monecie tej Jezus jest wzmiankowany częściej niż Agryppa I. Wspomina, iż Cezarea Nadmorska miała liczną ludność żydowską⁷⁸, wysuwając wniosek, że do roku 44 po Chr. życie i działalność Jezusa, ukrzyżowanego w 21 r. po Chr. było tam dobrze znana, a z pewnością wielu Żydów w Cezarei pracowało w tamtejszej mennicy⁷⁹. Nie bardzo jednak wiem, jaki ma to związek z rzekomymi odniesieniami do Jezusa na analizowanej monecie Agryppy I, tym bardziej iż doskonale wiemy, że król Judei prześladował chrześcijan⁸⁰. Czyżbyśmy mieli uwierzyć, że z jednej strony występował przeciwko wyznawcom Jezusa, a z drugiej nazywał Jezusa królem na swoich monetach?

Vardaman dowodzi, iż wspomniane monety Aretasa IV i Agryppy I są pierwszymi niechrześcijańskimi źródłami wzmiankującymi postać Jezusa. Wydaje mi się, iż amerykański uczoney zobaczył na owych monetach zbyt dużo (a może raczej zobaczył to, co chciał widzieć). Poza wszystkimi innymi wątpliwościami odnoszącymi się do co najmniej dyskusyjnej interpretacji źródeł pisanych mówiących o Jezusie, a dowodzących rzekomo daty narodzin Jezusa w 12 r. przed Chr. i Jego ukrzyżowania w 21 r. po Chr., nie mogę w żaden sposób zrozumieć, jakim cudem inskrypcje związane z Jezusem mogły się znaleźć na monetach króla nabatejskiego i króla Judei. Pomijam już problemy techniczne wykonania rzeko-

⁷⁵ Ibidem, s. 101.

⁷⁶ Ibidem, s. 76.

⁷⁷ Ibidem, s. 76.

⁷⁸ Nie jest to żadne wielkie odkrycie, choć trzeba pamiętać, że dominowała jednak ludność pogańska.

⁷⁹ J. Vardaman, op. cit., s. 76.

⁸⁰ Dz 12; J. Ciecieląg, *Palestyna w czasach Jezusa*, s. 126; idem, *Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego*, s. 152.

mych mikroliter na tych monetach; pozostają jeszcze motywy umieszczenia na nich tak niezwykłych inskrypcji. Nie znajduję ani jednego powodu uzasadniającego takie kroki; co ciekawe – nie wspomina też o nich Vardaman.

Coins of Aretas IV and Agrippa I and the Chronology of the Life of Jesus. Was Jesus Crucified in AD 21?

Abstract

The article is an analysis of the theory presented by Jerry Vardaman, who maintains that Jesus was born in 12 BC, and crucified in AD 21. The American researcher questions numerous records which corroborate the traditional dating, basing his reasoning however, on dubious fundamentals, to say the least. We are often dealing with arguments which are fabricated. The most astounding evidence, which supposedly confirms Vardman's hypothesis, are the coins issued by Aretas IV, King of Nabateans, and Agrippa I, King of Judaea. The American researcher found some micro-letters on those coins, which are supposed to refer to Jesus. The ones on the coins of Aretas call him even the king, while the ones on the coins of Agrippa talk about the reign of Jesus. Vardaman's theory is a scientific curiosity which has no substantiation in facts. The American scientist saw too much on said coins, or perhaps he rather saw what he wanted to see. Consequently, his theory is a set of wishful thoughts, and not tangible facts.